

Tapasztalati tudás és fizikalizmus

I. BEVEZETÉS

A fizikalista szerint minden létező fizikai természetű. Nyilvánvaló tehát, hogy a fizikalizmus egy minden létező dologra vonatkozó általános metafizikai tézis – amit akkor is érdemes szem előtt tartanunk, ha a kortárs analitikus filozófiában a fizikalizmus–antifizikalizmus vita leginkább az elme természetét érintő vitaként jelenik meg. Továbbá a legtöbb filozófus abban egyetért, hogy ha a fizikalizmus igaz, akkor ezt nem a priori tudjuk, azaz a fizikalista álláspont igazolásának valamilyen módon a tapasztalaton kell alapulnia. Azonban felmerül itt egy nyilvánvaló probléma: egy *minden* létezőre vonatkozó tézist pontosan hogyan igazol számunkra a tapasztalat? Az alábbiakban először felvázolom a fizikalizmus három fő formájának – az antirealista, a reduktív, illetve a nemreduktív fizikalizmusnak – legfontosabb állításait, majd megvizsgálom, hogy valóban lehetséges-e, és ha igen, akkor miben áll ezen állítások tapasztalati igazolása.

II. MIT ÁLLÍT A FIZIKALISTA?

A fizikalista álláspont legegyszerűbb megfogalmazása:

(1) Az aktuális világban minden létező fizikai létező.

Persze rögtön adódik a kérdés, hogy mit jelent a „fizikai” predikátum? A ma leginkább elfogadott definíciók a *fizikai elmélet* fogalmára hivatkozva adják meg a fizikaiság kritériumát.¹ Egy ilyen lehetséges definíció, amelyre a továbbiakban én is támaszkodni fogok:

(2) Egy létező akkor és csak akkor fizikai létező, ha szerepel egy teljes igaz fizikai elmélet ontológiájában.

¹ A fizikai elméletre hivatkozó definíciókkal kapcsolatos problémákról lásd Crane–Mellor 1990, Melnyk 2003. 11–20.

Minthogy a teljes fizikai elmélet (a továbbiakban *TFE*) minden bizonnyal mikrofizikai elmélet lesz, e definíció szerint például az elemi részecskék, illetve különféle tulajdonságaik nyilvánvalóan fizikai létezőnek számítanak. Mármost egy fizikalista elmélet annak alapján sorolódik az antirealista, reduktív vagy nemreduktív kategóriák valamelyikébe, hogy mit mond az olyan entitásokról, melyek ebben az értelemben nem nyilvánvalóan fizikaiak, azaz a leírásukra (általában) használt fogalmaink előre láthatóan nem fognak szerepelni *TFE* fogalmi készletében.²

A legegyszerűbb fizikalista stratégia az ilyen fogalmak referenciájával kapcsolatos antirealizmus. Az „angyal” fogalom például aligha lesz eleme *TFE* fogalmi készletének, azonban a fizikalisták számára nem jelent komoly problémát angyalok létezésének tagadása, minthogy többségük – feltehetően – nem hisz bennük. Csakhogy *TFE* szótára minden bizonnyal, az „asztal”, „kő” vagy éppen a „hit”, „vág” kifejezéseket sem fogja tartalmazni, ugyanakkor jóval kevesebbek számára elfogadható a makroszkopikus tárgyakra, illetve mentális állapotainkra vonatkozó antirealizmus (bár – mint tudjuk – mindkét álláspontnak akadnak képviselői).

Ha valamely a fenti definíció értelmében nem fizikai fogalommal kapcsolatosan a fizikalista a realizmust választja, akkor legkézenfekvőbb, amit tehet, hogy a szóban forgó fogalom referenciáját *azonosítja* valamely *TFE* ontológiájában szereplő entitással vagy entitásokkal. Hadd éljek én is az agyoncsépelet példával: a „fájdalom” terminus ugyan nem lesz eleme *TFE* szótárának, azonban lehetséges amellettt érvelni, hogy referenciája azonos valamely kizárólag *TFE* terminusaival is leírható létezővel vagy létezőkkel. (Az egyszerűbb tárgyalás kedvéért most kössük ki, hogy a fájdalmat leíró fizikai kifejezés a „C-rostok tüzelése” – ami persze szintén nem lesz része a komplett fizika szótárának). E tézist szokás úgy megfogalmazni, hogy a fájdalom fizikai létezőkre *redukálható*, és – értelemszerűen – a fizikalizmus e formáját nevezzük reduktív fizikalizmusnak.³

Bár triviálisnak tűnik, mégis fontos kiemelnünk, hogy ezek szerint a reduktivista az antirealistával abban egyetért, hogy nem létezik olyan entitás, mely nem eleme *TFE* ontológiájának. Másként fogalmazva: az aktuális világ mindkettejük szerint *maradéktalanul* leírható a komplett fizika fogalmkészletével. Egyedül abban tér el a véleményük, hogy melyek azok a nem (nyilvánvalóan) fizikai fogalmak, melyeket referencia nélküli fogalmaknak kell tekintenünk.

Magától értetődő, hogy a fizikalizmus semmilyen formája nem összeegyeztethető nem fizikai partikulárek létezésének elfogadásával, hiszen egy ilyen partikuláre egész biztosan nem tekinthető fizikai entitásnak. Ha „partikuláren” a

² Természetesen a fizikalista különböző típusú létezőket illetően helyezkedhet különböző álláspontokra, így mindig egy adott létezőtípusra vonatkoztatott antirealizmusról, illetve reduktív/nemreduktív fizikalizmusról kell beszélnünk.

³ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a „redukció” terminust még e kontextusban sem mindenki használja ugyanebben az értelemben, lásd például Chalmers 1996.

továbbiakban olyan létezőt értünk, mely nem tulajdonság,⁴ és amennyiben elfogadjuk, hogy valamely partikuláré fizikai voltának szükséges feltétele, hogy rendelkezzen valamilyen fizikai tulajdonsággal (ezt aligha tagadja bárki is a predikátum-nominalistákon kívül), akkor megállapíthatjuk, hogy a fizikalizmus minden formájának egyik alapvető állítása:

(3) Az aktuális világban nem létezik olyan partikuláré, melynek nincs fizikai tulajdonsága.

Továbbá minthogy a fizikalizmus *minden létező* természetére vonatkozó tézis, egy fizikalistának nem csak nem fizikai partikulárék, hanem nem fizikai tulajdonságok létezését is tagadnia kell. Így például nem elég azt mondania, hogy minden partikuláris fájdalomélmény azonos valamely *e* fizikai eseménnyel, hiszen ez pusztán egy példányazonosság-állítás, melynek igaz volta nem zárja ki, hogy *e*-nek a *fájdalomnak lenni* tulajdonság nem fizikai tulajdonsága legyen.⁵ Tehát a fizikalizmus szerint:

(4) Az aktuális világban nem létezik olyan tulajdonság, mely nem fizikai természetű.

A kérdés, hogy mi legyen a fájdalomhoz hasonló nem nyilvánvalóan fizikai tulajdonságokkal. (A következőkben, *hacsak külön nem jelzem*, a „fájdalom” és a „C-rostok tüzelése” kifejezések alatt mindig tulajdonságokat fogok érteni.)

Természetesen egy fizikalista jó néhány tulajdonsággal kapcsolatosan anti-realista – a legtöbben, akik szerint nincsenek angyalok, bizonyára az *angyálnak lenni* tulajdonság létezésében sem hisznek. Azonban megint csak azt kell mondanunk, hogy a fájdalomérzetek létezésének tagadása – ami egyenesen következik a fájdalom létének tagadásából – csak igen edzett elmék számára elfogadható álláspont.

A legtöbb tapasztalható tulajdonság esetében a reduktivizmus tűnik a legjobb megoldásnak. Legalábbis első pillantásra semmi nem szól az ellen, hogy például

⁴ Ezt az egyértelműség kedvéért célszerű kikötni, minthogy a „partikuláré” kifejezés nem mindig ebben az értelemben használatos. Sokak szerint a tulajdonságok maguk is partikulárék (halmazok vagy trópusok).

⁵ Érdekes – bár nemigen tárgyalt – probléma, hogy tulajdonképpen mitől lesz egy tulajdonság fizikai tulajdonság. Az természetesen – ha elfogadjuk (2)-t – egyértelmű, hogy egy tulajdonság akkor és csak akkor fizikai természetű, ha szerepel *TFE* ontológiájában. De vajon a fizikalizmus implikálja, hogy a *szerepelni TFE ontológiájában* magasabb rendű tulajdonság ugyanúgy létezik, mint az *elektronnak lenni* elsőrendű tulajdonság? Nyilvánvalóan nem. A fizikalista álláspont nem inkonzisztens a predikátum-nominalizmussal. Mindenesetre annyit elfogadhatunk, hogy egy tulajdonság akkor és csak akkor fizikai tulajdonság, ha igaz rá a „*szerepel TFE ontológiájában*” predikátum. A kérdést, hogy e predikátum mitől lesz igaz a fizikai tulajdonságokra, most nem feltétlenül szükséges megválaszolni.

a *víznek lenni* tulajdonság redukálható a *H₂O molekulák halmazának lenni* tulajdonságra (most megint csak tekintsünk el attól, hogy *TFE* szótárában gyaníthatóan a „H₂O” terminus sem fog szerepelni.) A reduktív fizikalizmus képviselői szerint a mentális tulajdonságok ugyanígy redukálhatók fizikai tulajdonságokra, tehát a fájdalom azonos a C-rostok tüzelésével.

Amennyiben az azonosságot szükségszerű relációnak tekintjük, és elfogadjuk, hogy a mentális tulajdonságok a fenti értelemben valóban redukálhatók fizikai tulajdonságokra, akkor azt kell mondanunk, hogy nincs olyan lehetséges világ, melyben nem fizikai elmék léteznek.⁶ Magyarán szükségszerű igazságnak kell tekintenünk, hogy az elme fizikai természetű. Ebből azonban még nem feltétlenül következik, hogy nincs olyan lehetséges világ, mely bármilyen, az aktuális világot leíró fizika ontológiájában nem szereplő létezőt tartalmaz. Úgy tűnik tehát, hogy a fizikalizmust a reduktivistának akkor sincs oka szükségszerűen igaz tézisnek tartania, ha elfogadja az azonosságreláció szükségszerű voltát.

Azonban – többek közt – a mentális tulajdonságok redukciójával kapcsolatban felbukkan egy jól ismert probléma: ha a fájdalom azonos a C-rostok tüzelésével, akkor egyetlen olyan élőlény sem érez fájdalmat, melynek nincsenek C-rostjai – ami pedig megint csak nehezen hihető konklúzió. E probléma megoldására javasolt kompromisszumként jelent meg a nemreduktív fizikalizmus.

A kompromisszum lényege, hogy a nemreduktivista egyfelől elfogadja, hogy a fájdalom *nem azonos* a C-rostok tüzelésével. Így más fizikai tulajdonságok is megvalósíthatják, ami pedig azt jelenti, hogy a legkülönbélebb fizikai felépítésű lényeknek lehet fájdalomérzete. Másfelől viszont tagadja, hogy ebből az következik, hogy a fizikai tulajdonságoktól *radikálisan* különböző (ezért nem fizikai) tulajdonság. Tehát a nemreduktivista megkülönbözteti álláspontját a tulajdonságdualizmustól.

Ha a fájdalom nem azonos egyetlen meghatározott fizikai tulajdonsággal sem, akkor nyilván nem eleme *TFE* ontológiájának. Miért tekinthetjük mégis fizikai létezőnek? A nemreduktív fizikalizmus válasza e kérdésre, hogy azért, mert létezése (vagy ha jobban tetszik, instanciálódása) teljes mértékben *függ TFE*-ben szerepet kapó tulajdonságok létezésétől (instanciálódásától).⁷ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nemreduktivista tagadja – ellentétben az antirealistával és a reduktivistával –, hogy az aktuális világ maradéktalanul leírható *TFE* fogalmi készletével. Azért nem adható ilyen leírás, mert a mentális tulajdonságokban van némi „ontológiai többlet” *TFE* ontológiájában szereplő létezőkhöz képest. Ez a többlet azonban szerinte olyan csekély, hogy ettől azok még alapvetően fizikai tulajdonságoknak tekintendők. A nemreduktivista a „fizikai” predikátum-

⁶ Egészen pontosan fogalmazva: nincs olyan lehetséges világ, melyben a mi világunkban létező mentális entitásoknak megfelelő nem fizikai mentális entitások léteznek.

⁷ Természetesen e tézist a reduktív fizikalizmus is implikálja, minthogy az azonosság tekinthető a függés egy speciális esetének.

nak így voltaképpen két jelentését különbözteti meg: egyfelől beszélhetünk szűkebb értelemben vett fizikai létezőkről (kizárólag ezek szerepelnek *TFE* ontológiájában), ezeken kívül azonban még beszélhetünk tágabb értelemben vett fizikai létezőkről is, ez utóbbiak létezése teljesen az előbbiek létezésétől függ.

További kérdés persze, hogy pontosan mit értsünk „teljes függés” alatt. A különböző nemreduktív elméletek a szupervenienciát vagy annak valamely alesetét (realizáció, konstitúció stb.) tekintik megfelelő relációnak. Szerencsére e kérdésben most nem szükséges állást foglalnunk, azt viszont meg kell vizsgálnunk, hogy mi az, amit egy nemreduktív elméletnek minimálisan állítania kell a szűkebb és a tágabb értelemben vett fizikai létezők viszonyáról ahhoz, hogy fizikalista és ne tulajdonságdualista elméletnek számítsa.

Intuíciónk alapján annyit mindenképpen mondhatunk, hogy ha elfogadjuk (2)-t, és azt is elfogadjuk, hogy *TFE* mikrofizikai elmélet lesz, akkor a fájdalom csak akkor nevezhető fizikai tulajdonságnak, ha mikrofizikai entitásokon túl nincs benne valamilyen többlet, azaz nem „mikrofizikai entitások összege plusz még valami”-ként írható le, hanem mikrofizikai entitásokból valahogy „automatikusan kiadódik”. Ez leginkább Kripke – kissé átalakított – metaforája segítségével látható be a legkönnyebben: ha a fájdalom fizikai tulajdonság, és Isten megteremti azt a „részét”, mely leírható a végső elmélet fogalmaival, akkor nem marad egyéb dolga, amit még el kell végeznie, mint hogy megteremtse fájdalmat.⁸ (Az a „plusz”, amit még teremtenie kellene, nyilván nem lehet fizikai, ha egyszer már minden fizikai összetevőt megteremtett.)

Azt, hogy egy létező mikrofizikai entitásokból „automatikusan kiadódik”, szabatosabban úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a szóban forgó létező létezését mikrofizikai tények fennállása szükségszerűvé teszi. Intuíciónk szerint ha a fájdalom fizikai létező, Isten nem teheti meg, hogy megteremt minden releváns mikrofizikai tényt (mondjuk egy olyan partikulárét, mely releváns feltételek mellett instanciálja a C-rostok tüzelését) ugyanakkor nem teremti meg a fájdalomérzetet. Mivel pedig a gondolatkísérletben szereplő Isten a természeti törvények felett áll, úgy tűnik, intuíciónk azt mondatja velünk, hogy a szóban forgó szükségszerűség a természeti szükségszerűségnél erősebb, *metafizikai szükségszerűség* kell, hogy legyen. Tehát a nemreduktív fizikalizmus által megkövetelt függés csak akkor lehet elég szoros, ha igaz, hogy:

5) Az aktuális világ *TFE* fogalmaival leírható tényeinek fennállása metafizikailag szükségszerűvé teszi az aktuális világ minden tényének fennállását.

E tekintetben a nemreduktív fizikalizmus jelentősen különbözik a reduktív fizikalizmustól. Amennyiben ugyanis egy tulajdonság az aktuális világban azonos valamely fizikai tulajdonsággal, akkor (az aktuális világban) nincs benne sem-

⁸ Kripke 2007.

milyen nem fizikai többlet. Tehát a reduktív fizikalista számára – minthogy a fizikalizmus az aktuális világra vonatkozó álláspont – ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy az azonosság kontingens vagy szükségszerű reláció-e. Nem véletlen, hogy a reduktív fizikalizmus klasszikus képviselői számára nem jelentett különösebb problémát a mentális állapotok és a fizikai állapotok kontingens azonossága mellett érvelni.⁹ (Az már más kérdés, hogy ha sikerül megmutatni az azonosság szükségszerű voltát, akkor ez milyen további problémákat vet fel.)

A tulajdonságdualista szerint a C-rostok tüzelése ugyan *nomologikusan* szükségszerűsíti a fájdalom megjelenését, azonban ez a fajta szükségszerűség nem elegendő ahhoz, hogy a fájdalmat fizikai létezőnek tekintsük. A fájdalomban van valami, a fizika fogalomkészletével leírható létezőkön túli összetevő – amit, ha Isten teremtette a világot, az összes fizikai tény mellett külön meg kellett teremtenie. Pontosan azért kell a nemreduktivistának a nomologikus szükségszerűségnél erősebb metafizikai szükségszerűséggel operálnia, hogy kizárja ilyen összetevő (a C-rostok tüzeléséhez képest jelentős „ontológiai többlet”) létezését.

Annyi bizonyosnak látszik, hogy nincs olyan eset, hogy egy adott F tulajdonság valamely W világban szupervenienens tulajdonság, míg W' -ben nem az. Tehát a nemreduktivista téziséből az mindenképpen következik, hogy a mentális tulajdonságok minden világban szupervenienens tulajdonságok. Az azonban már nem, hogy nincs olyan lehetséges világ, amelyben – az aktuális világban fizikai tulajdonságokon szupervenialó – mentális tulajdonságok nem fizikai (mondjuk valamilyen elemibb mentális) tulajdonságokon szupervenialnak. Úgy tűnik tehát, hogy a nemreduktív fizikalizmus nem implikálja, hogy az elme szükségszerűen fizikai létező.

III. HOGYAN IGAZOLHATÓ A FIZIKALIZMUS?

A fizikalizmus igazolása elvileg két tézis igazolását foglalja magában:

- (6) Léteznek fizikai entitások.
- (7) Nem léteznek nem fizikai entitások.

Ha par excellence fizikai entitásoknak a mikrofizikai entitásokat tekintjük, akkor (6)-ot természetesen közvetlenül nem igazolja a tapasztalat. Ugyanakkor végső soron mégis csak a tapasztalatból tudjuk – ha valóban tudjuk –, hogy léteznek ilyen entitások: *TFE* az észlelhető jelenségekre alapozott induktív következtetések útján nyert állításhalmaz lesz.¹⁰ Az tehát nyilvánvaló, hogy a kortárs

⁹ Például Armstrong 1968.

¹⁰ Induktív következtetésekkel mindenfajta nem deduktív következtetést értek.

fizikalizmus erősen kötődik a tudományos realizmushoz.¹¹ Így minden a realizmus ellen irányuló szkeptikus, illetve relativista érvelés tekinthető egyben a fizikalizmus elleni érvelésnek is. Ugyanakkor a szkepticizmus és a relativizmus legtöbb formája nem kizárólag a fizikalista, hanem általában mindenfajta metafizika lehetőségét tagadó álláspontok.

A metafizika lehetőségét nem tagadó filozófusok közül (6)-ot legfeljebb néhány idealista vonja kétségbe. Azonban még az idealizmus sem implicálja mindenképpen fizikai entitások létezésének tagadását. Ha ugyanis idealizmusnak egyszerűen azt a tézist nevezzük, mely szerint minden létező mentális természetű, azt kell mondanunk, hogy (6) önmagában csak akkor tagadása az idealizmusnak, ha a *mentálisnak lenni* és a *fizikainak lenni* egymást kizáró tulajdonságok, ami azonban semmiképpen sem triviálisan igaz állítás. Elég csak arra gondolnunk, hogy a fizikalisták többsége nem tagadja mentális entitások létezését, holott fizikai természetűnek tartja azokat. Az már más kérdés, hogy egy ilyenfajta idealista fizikalizmus nyilvánvalóan a pánpszichizmus egy formája lenne, ami aligha túl vonzó álláspont a fizikalisták többsége számára.

Továbbá (6) akkor sem lesz feltétlenül inkonzisztens az idealizmussal, ha idealizmuson azt a tételt értjük, hogy az (emberi) elméktől függetlenül létezőnek tűnő világ valójában ontológiailag függ az azt észlelő/reprezentáló egyéni elméktől, vagy valamiféle „kollektív elmétől”, melynek az individuális elmék részei. Abból ugyanis, hogy egy létező fizikai, nem következik magától értetődően, hogy ontológiailag nem függ valamilyen elmétől: „*A személyes Isten teremtetten, és tartja fenn a fizikai világot*” állítás lehet, hogy hamis, de biztosan nem nyilvánvaló önellentmondás. Sőt – ahogy látom – inkább az kérdéses, hogy ez a fajta idealizmus vajon nem következménye-e a fizikalista álláspontnak. Hiszen ha a fizikai *elmélet* fogalmára hivatkozva adjuk meg a fizikaiság kritériumát, és azt mondjuk, hogy a létezésnek szükséges feltétele a fizikaiság (márpedig a fizikalista tulajdonképpen ezt mondja), akkor – legalábbis első pillantásra úgy tűnik – minden létezőt valamilyen módon elmefüggővé teszünk, hiszen egy fizikai elmélet – még akkor is, ha a valóságot reprezentálja – az emberi elme konstrukciója. Pusztán e megfontolások alapján persze még nem kell a fizikalizmus elkerülhetetlen logikai következményének tekintenünk az idealizmust, annyit azonban megállapíthatunk, hogy semmiképpen sem nyilvánvalóan inkonzisztens álláspontok.

A tudományos realistának természetesen nem kell mindenképpen fizikalistának is lennie. A fizikalizmus igazolásához elkerülhetetlen (7) igazolása is. Egy ilyen igazolásnak pedig – minthogy nem a priori igazságról van szó – szintén a tapasztalaton kell alapulnia.

¹¹ A fizikalistának azonban nem kell minden teoretikus entitással kapcsolatosan realistának lennie. Abból az állításból, hogy csak olyan entitások léteznek, melyek elemei *TFE* ontológiájának, nem következik, hogy *TFE* ontológiájának minden eleme létezik.

Ez nem jelenti azt, hogy nem lehetséges fizikalista tézisek mellett a priori érveket felvonultatni. Például a mentális terminusok *jelentését* fizikai terminusok *jelentésével* azonosító (bizonyos behaviorista és funkcionalista) álláspontok csak is a priori módon igazolhatók – ha igazolhatók egyáltalán. E gondolatmenetek azonban egyedül a mentális entitások, nem pedig minden létező fizikai voltának igazolását célozzák.

Minthogy nem tapasztalunk olyan tényt, hogy világunk kizárólag fizikai entitásokból áll, (7) tapasztalati igazolása csakis azon a negatív állításon alapulhat, hogy nem tapasztalunk nem fizikai létezőket. Ez persze, még ha igaz is, *ön-magában* nem érv a fizikalizmus mellett. Először is azért nem, mert abból, hogy valamit nem tapasztalunk, nem következtethetünk arra, hogy a szóban forgó dolog nem létezik – hacsak nem vagyunk berkeley-ánus idealisták. Ehhez még hozzátehetjük, hogy ha vannak is nem fizikai létezők, akkor azok nagy valószínűséggel észlelhetetlenek, így esetükben a nem észlelhetőség különösen nem jelent nyomós érvet létezésük ellen. Másodsor a fizikalista ontológia legalapvetőbb entitásait éppen úgy nem észleljük, mint ahogyan nem észlelünk nem fizikai létezőket, ugyanakkor azok létezését a fizikalista igazoltnak tartja. Hogyan igazolhatja tehát a tapasztalat (pontosabban a tapasztalat hiánya), hogy nem léteznek nem fizikai entitások?

Természetesen (7) igazolását konkrétan (3) és (4) igazolása jelenti.

Lássuk először, hogy hogyan igazolható, hogy nincsenek nem fizikai partikulárák! Ilyen partikuláréként három létezőtípust szokás emlegetni: Istent, absztrakt entitásokat, illetve nem fizikai mentális partikulárékat.

Nyilvánvaló, hogy a fizikalisták döntő többsége ateista. Az azonban már korántsem annyira nyilvánvaló, hogy a fentebb adott fizikalizmus-definícióból miért következik, hogy ha a fizikalizmus igaz, akkor Isten nem létezik. E definíció szerint a fizikalizmus az aktuális világot alkotó létezők természetére vonatkozó álláspont, a klasszikus elképzelés szerint azonban Isten nem olyan módon része a világnak, mint az asztalok, kövek vagy éppen mentális állapotaink, hanem valamilyen értelemben az általa teremtett világon kívüli létező. Éppen ezért beszélhetünk mindenféle gondolatkísérletekben logikai ellentmondás nélkül különböző lehetséges világokról mint Isten teremtményeiről. Mindazonáltal ez pusztán a fizikalizmus pontos definíciójával kapcsolatos technikai nehézségnek tűnik, legtöbbünk intuíciója szerint a teizmus és a fizikalizmus egymást kizáró álláspontok.¹²

Minthogy Isten észlelhetetlen, a fizikalistának nem kell prezentálnia valamely kifejezetten Isten nemlétezését bizonyító érvet, elég megmutatnia, hogy egyetlen istenérv sem állja meg a helyét, ennél fogva nincs semmilyen okunk Isten létezését feltételezni. Valószínűleg ez utóbbi megállapítással a fizikalisták

¹² Egy a fizikalizmus definíciójával kapcsolatos, ehhez hasonló problémáról lásd Jackson 2000. 22–23.

döntő többsége egyetért. Továbbá azt is nyugodtan megállapíthatjuk, hogy nem csak a fizikalisták többsége: a kortárs vitákban (legalábbis analitikus berkeken belül) a fizikalizmus bírálatai elsősorban nem a teizmus felől érkeznek. Természetesen azt is el kell ismernünk, ha sikerül prezentálni egy érvényes istenérvet, az egyértelműen a fizikalizmus cáfolatát jelenti.

Nem kevés fizikalista gondolja úgy, hogy léteznek absztrakt partikulárek. Elég például arra utalnunk, hogy a halmaz-nominalizmus meglehetősen népszerű álláspont fizikalista körökben, a halmazokat pedig rendesen absztrakt entitásoknak szokás tartani. Korántsem egyértelmű, hogy hogyan kell megadni az absztraktság kritériumát, de talán legtöbbször absztraktnak a nem térben és időben létező entitásokat tekintik. Vegyük észre, hogy a fizikaiság fizikai elméletre hivatkozó definíciója szerint a téridőbeliség nem szükséges feltétele valamely partikularé fizikai voltának! Nem igazán szólnak nyomós érvek a mellett, hogy *TFE* ontológiája kizárólag téridőbeli létezőket fog tartalmazni. Ehhez még hozzátehetjük, hogy ha a téridőben való létezést a fizikaiság szükséges feltételének tekintenénk, akkor magát az univerzumot nem tarthatnánk fizikai létezőnek. A „fizikai univerzum” azonban nem tűnik inkonzisztens fogalomnak.

A „fizikalizmus” szinonimájaként ma is gyakran használatos a „materializmus” kifejezés – ami persze egyáltalán nem véletlen, hiszen a fizikalizmus egyértelműen a materializmus modern formájának tekinthető. A klasszikus materializmus szerint csak anyag létezik, az anyag fogalmához pedig valóban erősen kötődni látszik a téridőbeliség fogalma. Nyilván ezért hajlamosak sokan a nem téridőbeli entitásokat nem fizikai létezőknek tartani. Azonban a fizikalizmus – ahogy ez az eddig mondottak alapján nyilvánvaló – nem azonos a klasszikus materializmussal.

Mások szerint absztrakt entitás az, amelyet absztrakció útján ismerünk meg, függetlenül attól, hogy a szóban forgó dolog térben és időben létezik-e, vagy sem. Természetesen az így definiált absztrakt entitásokra vonatkozó realizmus sem inkonzisztens a fizikalizmussal, hiszen például a fizikai tulajdonságokat is absztrakció útján ismerjük meg.

A fizikalista tézis igazolása szempontjából tehát, úgy tűnik, teljesen mindegy, hogy tudjuk-e igazolni vagy cáfolni absztrakt partikulárek létezését – amennyiben absztrakció útján megismerhető és/vagy nem téridőbeli létezőként definiáljuk őket.

Fizikai tulajdonságot nem instanciáló mentális partikularé lehet mentális szubsztancia (testetlen elme/lélek), illetve mentális esemény. Az igaz, hogy nem észlelünk test nélkül lebegő lelkeket, azonban – feltéve, hogy nem az elmélet-elmélet írja le helyesen elménk megismerésének folyamatát – saját mentális állapotainkat introspekció útján tapasztaljuk.¹³ Az introspektív tapasztalatban

¹³ Az elmélet-elmélet szerint saját mentális állapotainkat nem tapasztaljuk közvetlenül, hanem viselkedési megnyilvánulásainkból következtetünk létezésükre.

megjelenő mentális állapotaink – különösen (de nem kizárólag!) a fenomenális állapotok – pedig különbözni látszanak a fizikai világ általunk ismert többi részétől. Valószínűleg nagyrészt e fenomenológiai ténynek köszönhető az az ősrégi hit, hogy léteznek nem fizikai természetű lelkek.

Csak hogy az, hogy mentális állapotaink különbözni látszanak a fizikai világ többi részétől, még csak annyit sem jelent, hogy nem fizikai természetűnek *látszanak*. Az élő szervezetek is erősen különbözni látszanak a fizikai világ egyéb (nem élő) entitásaitól, mégsem mondanánk, hogy nem fizikai létezőknek tűnnek. Egyébként is igencsak nehéz lenne megmondani, hogy milyen kritériumoknak kell megfelelnie egy jelenségnek ahhoz, hogy fizikai vagy nem fizikai természetűnek látszódjék. A fizikalizmus egyik alapállítása, hogy minden fizikai tárgy mikrofizikai entításokkal azonos, vagy ilyen entításokon szupervenial. Ha belegondolunk, ezek szerint egyetlen általunk észlelhető tárgy sem látszik fizikainak.

Azonban még ha el is fogadjuk, hogy mentális állapotaink nem fizikai természetűnek tűnnek, ebből még korántsem következik, hogy – a látszat ellenére – ténylegesen nem lehetnek azok. A tény pedig, hogy saját mentális állapotainkhoz olyan módon – introspekció útján – férünk hozzá, ahogy egyetlen más létezőhöz sem, azonnal felkelti bennünk a gyanút, hogy a fizikai világ és mentális régió közti (látszólagos) különbség nem mentális állapotaink természetéből, hanem a hozzájuk való hozzáférésünk módjából fakad.

Továbbá mentális állapotaink fizikai volta mellett szól a fizikai világ oksági/magyarázati zártságának (a továbbiakban oksági zártság) tézisére épülő érv, ami ma minden bizonnyal a fizikalizmus melletti legfontosabb érvnek számít. A gondolatmenet a következőképp foglalható össze:

1. A fizikai világban minden fizikai eseménynek van önmagában elégséges fizikai természetű oka/magyarázata.
2. A mentális állapotok/események okságilag hatékonyak a fizikai világban (azaz az epifenomenalizmus hamis).
3. A fizikai események nem szisztematikusan túldetermináltak mentális állapotok/események által.
4. Tehát a mentális állapotok/események fizikai természetűek.¹⁴

Ha pedig elfogadjuk, hogy nincsenek nem fizikai mentális állapotok/események, akkor nemigen van okunk nem fizikai mentális szubsztanciák létezését sem feltételezni.

Az érv természetesen a tapasztalaton alapszik, hiszen azt, hogy a fizikai világ okságilag zárt, nem a priori tudjuk. De valóban tudjuk? Azt azért nem állíthatjuk, hogy a kortárs fizika meg tudja adni minden tapasztalható jelenség okát.

¹⁴ Az argumentum bővebb kifejtését lásd Tőzsér 2008. 22–24.

Csakhogy jó okunk van feltételezni, hogy *TFE* erre képes lesz. E feltételezést pedig a modern természettudományoknak az emberiség ismert történetében példa nélküli sikere teszi nagyon is megalapozottá. A nyugati tudománynak az elmúlt durván négyszáz év során olyan hatékonyan sikerült kizárólag fizikai entitásokra hivatkozva számot adni a világban tapasztalható jelenségekről, hogy minden okunk megvan azt hinni, ha egy jelenségnek ma nem tudjuk megadni a fizikai magyarázatát, ez pusztán a jelenlegi fizika befejezetlen volta miatt van így. A fizikalizmus melletti fő érv tehát az a fizika, illetve az egyéb „fizikai tudományok” történetére alapozott *induktív következtetés*, hogy előbb-utóbb lesz egy olyan fizikai elmélet, mely minden tapasztalható jelenséget meg fog tudni magyarázni.

Ez a tudománytörténeten alapuló (meta)indukció hatásos ellenvetésnek tűnik minden olyan gondolatmenettel szemben, mely valamely közvetlenül tapasztalható fizikai jelenségből kiindulva valamilyen nem fizikai entitás létezésére következtet: hosszú ideig az élő szervezetek olyan észlelhető fizikai létezőknek tűntek, melyek létezésére nem adható fizikai magyarázat – aztán jött Darwin és az evolúcióbiológia.

Érdekes kérdés, hogy vajon (legalább elvben) cáfolható-e empirikusan a fizikalizmus. Képzeld el, mi történne, ha mondjuk bebizonyosodna, hogy lehetséges megismételhető módon kísérteteket észlelni! Ez talán nem fizikai partikulárek létezésének empirikus bizonyítékát jelentené? Minden bizonnyal nem. Valószínűleg a fizikalisták többségének válasza az volna, hogy feladnák „kísértet-antirealizmusukat”, és azt állítanák, hogy az észlelt entitások fizikai létezők, akkor is, ha ma fogalmunk sincs arról, hogy pontosan mik (lehetnének éppen valamilyen erőterek vagy finom anyagfelhők stb.). A probléma itt megint csak az, hogy nem tudjuk megadni annak kritériumát, mikor tapasztalunk valamit nem fizikai természetűnek.

A nem fizikai mentális partikulárekat illetően tehát a fizikalisták antirealisták. Vajon mi a helyzet a nem fizikai tulajdonságokkal? Ilyen tulajdonságokként ma leginkább a fenomenális karakterrel rendelkező mentális tulajdonságok (kválék) jönnek szóba. Minthogy a fenomenális tulajdonságok létezésének tagadása – nyilvánvaló okokból – nem sokak számára tűnik járható útnak, (4) igazolása gyakorlatilag e tulajdonságok fizikai voltának igazolását jelenti.

Első pillantásra talán úgy tűnhet, hogy a fizikai világ oksági zártságának és a fenomenális tulajdonságok nem fizikai voltának elismerése nem egymást kizáró álláspontok. Miért ne mondhatnánk, hogy a fenomenális tulajdonságok fizikai eseményeknek – így fizikai okoknak – nem fizikai mentális tulajdonságai? A probléma e javaslattal, hogy intuíciónk szerint a mentális események mentális tulajdonságaik folytán (is) hatékonyak a fizikai világban: ha nem akarunk epifenomenalisták lenni, akkor a mentális tulajdonságoknak is szerepet kell kapniuk az oksági történetben. Ebben az esetben pedig a fizikai világ oksági zártsága csak akkor nem sérül, ha a mentális tulajdonságok maguk is fizikai természetűek.

Amennyiben a mentális tulajdonságokat azonosítjuk fizikai tulajdonságokkal, természetesen minden további nélkül el tudjuk kerülni az epifenomenalizmust úgy, hogy közben nem kell tagadnunk az oksági zártság tézist sem. A mentális tulajdonságokra vonatkoztatott reduktív fizikalizmus (típusazonosság-elmélet) tehát a fizikalizmus meglehetősen vonzó formájának tűnik. Különösen akkor, ha az elmondottakhoz még hozzátesszük, korántsem olyan egyértelmű, hogy a reduktív fizikalizmus számára a többszörös megvalósíthatóság valóban akkora problémát jelent, mint azt a nemreduktív fizikalizmus legtöbb képviselője gondolja.¹⁵

Azonban bármennyire vonzónak tűnik is a típusazonosság-elmélet, a fenomenális tulajdonságok redukciója igencsak nehezen kezelhető problémát jelent a reduktív fizikalista számára. Ennek oka, hogy még csak nagy vonalakban sem látható, hogy hogyan tudnánk fizikai fogalmakkal leírni fenomenális tapasztalatainkat. Ugyanakkor abból, hogy valamiről nem látjuk be, hogy *hogyan* lehetséges, nem következik, hogy a szóban forgó dolog valóban nem lehetséges. Továbbá, ha meggondoljuk, hogy az oksági zártságra épülő fizikalista érv igencsak erős, könnyen beláthatjuk, hogy a fenomenális tulajdonságok elvi redukálhatatlansága mellett a dualistának szükséges valamilyen érvet prezentálnia.

A ma legtöbbet tárgyalt dualista érvekre válaszként megfogalmazott – úgy gondolom legmeggyőzőbb – ellenvetések nem tagadják, hogy a fizikai és a fenomenális fogalmak közt áthidalhatatlan szakadék húzódik. Inkább azt próbálják megmutatni, hogy *e fogalmi* szakadékból nem következethetünk fizikai és fenomenális *tulajdonságok* közt húzódó *ontológiai* szakadék létezésére. A fizikalista érvelés e módját szokás ma „fenomenális fogalom stratégiának” nevezni.¹⁶ E gondolatmenetek mélyén az a fentebb már említett elképzelés húzódik meg, hogy a fenomenális állapotok nem intrinzikus tulajdonságaik, hanem a hozzájuk való hozzáférésünk speciális módja miatt tűnnek minden egyéb általunk ismert létezőtől különbözőnek. Erősen kétséges, hogy tud-e ma bárki is prezentálni olyan dualista érvet, mely meggyőzően bizonyítja, hogy ez nem így van.

A fentieket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a fizikalizmus antirealista és reduktív formái mellett érvelés nagyvonalakban a következőképp néz ki: Közvetlenül nem tapasztalunk nem fizikai entitásokat, valamint azon jelenségekből, melyeket közvetlenül tapasztalunk, nem következethetünk nem fizikai entitások létezésére (a fizikai világ oksági zártsága miatt). Továbbá a priori módon sem tudjuk ilyen entitások létezését igazolni (ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy Isten létezése, illetve a test-elme dualizmus mellett felvonultatott érvék nem állják meg a helyüket). Tehát *nincs racionális indokunk feltételezni nem fizikai entitások létezését.*

¹⁵ A többszörös megvalósíthatóság problémára adott reduktivista válaszok például Lewis 1968, Bickle 2003.

¹⁶ Ilyen típusú érvelés például: Tye 2000, Perry 2001.

Persze egyáltalán nem kizárt, hogy lehetséges ilyen racionális indokot felmutatni. Elvileg bármikor előállhat valaki például egy érvényes dualista érvel. Ebből viszont pusztán csak annyi következik, hogy a fenti gondolatmenet nem infallibilis igazolása a fizikalizmusnak. Ez azonban egyáltalán nem kell, hogy problémát jelentsen a fizikalista számára, hiszen – ha jól meggondoljuk – erősen kétséges, hogy lehet e bármit is infallibilisen igazolni. Továbbá azt is megállapíthatjuk, hogy a bizonyítás terhe a fizikalista ellenfelére hárul, vagyis neki kell megmutatnia, hogy miért kell nem fizikai entitások létezésében hinnünk.

Egészen más helyzetben van azonban a nemreduktív fizikalizmus képviselője. Ő ugyanis azzal, hogy elfogadja, léteznek olyan tulajdonságok, melyek nem képezik részét *TFE* ontológiájának, *prima facie* egyértelműen elismeri nem fizikai entitások létezését. Persze tagadja ezt, azt állítván, hogy a szóban forgó tulajdonságok azért „alapvetően”, „végső soron” „tágabb értelemben” fizikai természetűek. Akárhogy is van, annyi mindenképpen egyértelműnek tűnik, hogy ez utóbbi tézis bizonyítása már az ő feladata!

Mint láttuk, annak, hogy a szigorú értelemben vett fizikai entitásokkal nem azonosítható entitások tágabb értelemben mégiscsak fizikai természetűnek legyenek tekinthetők, szükséges feltétele, hogy az előbbiek létezése metafizikailag szükségszerűvé tegyék az utóbbiak létezését. Tehát a kérdés, hogy a nemreduktív fizikalizmus képviselője tudja-e igazolni (5)-öt. Amennyiben nem, azt sem tudja igazolni, hogy álláspontjának nem logikai következménye a tulajdonságdualizmus.

Erősen kétséges, hogy (5) mellett hozható-e a priori érv. Azonban a nemreduktivistának mindenképpen fel kell mutatnia egy ilyen érvet. Ugyanis a „*Szükségszerű, hogy p*” formájú állítások empirikusan elvileg igazolhatatlanok. Ezt természetesen az a tény sem cáfolja, hogy léteznek empirikusan megismerhető szükségszerű igazságok. Valóban a tapasztalatból tudjuk, hogy az Alkonycsillag azonos a Hajnalcillaggal, azt azonban, hogy ez szükségszerűen van így, nyilvánvalóan csakis a priori tudhatjuk. Senki nem észleli a *szükségszerűnek lenni* tulajdonság egyetlen instanciáját sem, illetve senki nem járja be az összes lehetséges világot, hogy tapasztalatilag ellenőrizze, mindegyikben fennáll-e e tény.

Ha az elmondottakhoz hozzátesszük, hogy a nemreduktivistának a mentális okozás magyarázata is komoly problémát jelent, akkor azt kell mondanunk, hogy a nemreduktív fizikalizmus igencsak gyenge lábakon álló álláspont.¹⁷

¹⁷ Ez utóbbi problémáról lásd például Kim 1991.

IV. ÖSSZEGZÉS

Úgy tűnik, hogy a különféle antirealista és reduktív fizikalista elméletek igazolhatók a tapasztalatra hivatkozva. Legalábbis annyi mindenképpen megmutatható, hogy a fizikalizmus e formái empirikusan jól megalapozott hipotézisek. Azonban a nemreduktív fizikalizmus empirikusan *elvileg* igazolhatatlan tézis.

IRODALOM

- Armstrong, David Malet 1968. *A Materialist Theory of the Mind*. London, Routledge.
- Bickle, John 2003. *Philosophy and Neuroscience: A Ruthlessly Reductive Account*. Dordrecht, Kluwer.
- Chalmers, David 1996. *The Conscious Mind*. New York, Oxford University Press.
- Crane, Tim – David Hugh, Mellor 1990. There is no Question of Physicalism. *Mind*. 99. 185–206.
- Jackson, Frank 2000. *From Metaphysics to Ethics: A Defense of Conceptual Analysis*. Oxford, Clarendon. 22–23.
- Kim, Jaegwon 1991. The Myth of Nonreductive Materialism. In uő. *Supervenience and Mind: Selected Philosophical Essays*. Cambridge, Cambridge University Press. 265–284.
- Kripke, Saul 1972/2007. *Megnevezés és szükségszerűség*. Ford. Bárány Tibor. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Lewis, David 1968. Review of Putnam. In Ned Block (szerk.) *Readings in the Philosophy of Psychology*. London, Methuen.
- Melnyk, Andrew 2003. *A Physicalist Manifesto: Thoroughly Modern Materialism*. Cambridge, Cambridge University Press. 11–20.
- Perry, John 2001. *Knowledge, Possibility, and Consciousness*. Cambridge/MA, MIT Press.
- Tőzsér János 2008. Általános bevezetés: a test–lélek probléma. In Ambrus Gergely – Demeter Tamás – Forrai Gábor – Tőzsér János (szerk.) *Elméletfilozófia*. Budapest, L'Harmattan. 22–24.
- Tye, Michael 2000. Knowing What it is Like: The Ability Hypothesis and the Knowledge Argument. In uő. *Consciousness, Color, and Content*. Cambridge/MA, MIT Press. 3–21.